

“KİTABİ-DƏDƏM QORQUD”UN “TÜRKMƏN-SƏHRA” ƏLYAZMA NÜSXƏSİNƏ DAİR YENİ ELMİ BİLİKLƏR

Quliyev Bayram Nurəddin oğlu

AMEA Elm Tarixi İnstitutu,

Elm tarixinin nəzəri və metodoloji problemləri şöbəsinin müdiri,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

bayramqulusoy@yahoo.com

Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədəm Qorqud” sadəcə Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının şah əsərlərindən və Türk dilinin ana qaynaqlarından biridir. Bu yazılı abidənin “Drezden” və “Vatikan” əlyazma nüsxələri üzərinə çoxlu sayda araşdırmalar mövcuddur. Yeni tapılmasına rəğmən “Kitabi-Dədəm Qorqud”un “Türkmən-Səhra” nüsxəsi də yetərincə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqatların çoxluğuna baxmayaraq, hələ də əlyazma nüsxəsinin adı, yaşı haqqında, eləcə də əlyazmada neçə boyun olmasına dair fərqli fikirlər qalmaqdadır. Bu məqalədə bəhs olunan fərqliliklərə dair əldə etdiyimiz elmi nəticələr əks olunmuşdur. Bu zaman Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif yerlərində əlyazmanın hazırlanan bütün nəşirlərindən istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Dədəm Qorqud, əlyazmalar, Türkmən-Səhra, Azərbaycan, Türk dünyası, Qomberd əlyazması, oğuzlar, Salur Qazan

GİRİŞ

Uzun müddət “Kitabi-Dədəm Qorqud”un əlavə boylarının olduğu fikri müxtəlif mübahisələrin əsas mövzusunə çevrilmiş olsa da, əlimizdə əlyazma hesab olunacaq heç bir dəlil yox idi və bu fikri birdəfəlik inkar etmək mümkün deyildi. Çünki “Kitabi-Dədəm Qorqud”da digər boyların olduğuna işarə verən müxtəlif personajlar və o personajlarla bağlı hadisələr mövcuddur. Ulu tarixi-filoloji abidəmizin bir neçə boyunda Alp Ərən bəy adlı bir Oğuz igidindən söz açılır, lakin onun haqqında heç bir müstəqil boy yoxdur. Bundan başqa Peyğəmbər (s. a. v.)-in yanına gedib onun üzünü görən, ona əshabə olan

Bəktüz Əmən adlı personaj haqqında ola bilsin ki, bu hadisələrin təsvir olunduğu boy mövcud olmuşdur (6, 164-178). Həmçinin “Salur Qazanın tutsak olduğu oğlu Uruzun onu çıxardığı boy”unda soylamaların birində Qazan xan yeddi başlı əjdahanı öldürdüyünü söyləmişdir (D-271/12-D-291/7). Bütün bu faktlar deməyə əsas verir ki, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un nəinki üçüncü, hətta dördüncü və daha çox əlyazmaları mövcud olmuşdur.

Artıq iki ildən artıqdır ki, (2019-cu ilin aprel ayı) ulu abidəmiz olan “Kitabi-Dədəm Qorqud”un yeni əlyazma nüsxəsi tapılmış, onun üzərində çoxlu sayda araşdırmalar aparılmış və müxtəlif sonuclar əldə edilmişdir. Zaman irəlilədikcə meydana çıxmış çeşidli tədqiqatları və onların yaratdığı elmi fikirləri göz önündə tutaraq bir sıra yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Məqalənin yazılma səbəblərindən biri də bu elmi nəticələri təqdim etməkdir. Çünki, müxtəlif mübahisələrə səbəb olan əlyazma haqqında bir fikir zaman keçdikcə başqa bir fikirlə və ya elmi nəticə ilə əvəz oluna bilər. Əlyazma nüsxəsinin adı, saxlandığı şəhərin adı, içərisində neçə boyun mövcud olması, əlyazma nüsxəsinin yaşı və burada əks olunan tarixi biliklər, əlyazma nüsxəsinin strukturu və əlyazmanın əsas fiziki özəllikləri haqqında bəzi mübahisələrə səbəb olmuş bir çox məsələlərə bu məqalədə aydınlıq gətirilməsinə cəhd olunmuşdur.

Bu əlyazma nüsxəsi haqqında Azərbaycan elm ictimaiyyətinə ilk akademik münasibət bizim tərəfimizdən bildirilmiş və bu elmi nəticə “Ədalət” qəzetinin 16 iyul 2019-cu il sayında dərc olunmuşdur (1, 8). Lakin mövcud nüsxə haqqında daha ətraflı məlumat verilməsi və nüsxənin çeşidli Türk dillərinə uyğun formada transfoneliterasiya etməsi zərurəti yarandı və aktual bir məsələyə çevrildi. Buna görə də Türkiyədə 3, Azərbaycanda 2 və Təbrizdə 2 araşdırma olmaqla yeni əlyazmanın toplamda 7 tənqidi mətni hazırlandı (1; 2; 3; 9; 13; 14; 16).

Tədqiqata cəlb olunan əlyazma nüsxəsi İrənin Türkmən Səhra bölgəsində yaşayan və zəngin əlyazmalar kitabxanası olan Vəli Məhəmməd Xocaya məxsusdur. Yusuf Azmunun iddialarına görə əlyazmanın PDF versiyası ilk dəfə ona göndərilmişdir. Bu iddianı Metin Ekici təkzib etmir. Bu da Y.Azmunun haqlı ola biləcəyi fikrinin yaranmasına gətirib çıxarır. Üçüncü əlyazma nüsxəsinin ilk nəşri M.Ekiciyə məxsusdur, lakin bu nüsxənin ilk kimin tərəfindən tapılması və araşdırılması məsələsi bir müddət türkologiyada mübahisə mövzusu olmuşdur. Ümumiyyətlə, hər hansı bir abidə haqqında bir neçə

tədqiqat əsərinin yazılması elm aləmində təbii bir prosesdir. “Kitabi-Dədəm Qorqud”un həm “Vatikan” nüsxəsinin, həm də “Drezden” nüsxəsinin onlarca müxtəlif müəlliflər tərəfindən hazırlanan çapları mövcuddur və onların hərəsi öz-özlüyündə böyük bir dəyərə malikdir.

ƏLYAZMA NÜSXƏSİNİN ADI: “TÜRKMƏN-SƏHRA” YOXSƏ “GÜN-BƏD”?

“Kitabi-Dədəm Qorqud”un yeni tapılan üçüncü nüsxəsinin adlandırılması məsələsi də istər Türkiyə, istər Azərbaycan və digər ölkələrin alimləri tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Hətta, 2020-ci ilin 11-13 aprel tarixlərində Türkiyədə təşkil olunan konfransda uzun-uzadı müzakirə olundu (17). Bu məqamda unudulmaması gərəkən iki məsələ var. Birincisi, əlyazmanın adı – bu, əlyazmanın saxlandığı şəhərin adı ilə bağlı olur. Məsələn, KDQ-nin ilk tapılan əlyazması Drezden şəhərində saxlandığı üçün həmin şəhərin adı ilə adlandırılıb. İkinci tapılan əlyazma nüsxəsi isə Vatikanda tapıldığı üçün mövcud şəhərin adı ilə tanınır. İkinci əlyazmanın titulundakı adı – “Drezden” əlyazma nüsxəsində bu “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-tayifeyi-Oğuzan”, Vatikan nüsxəsində isə “Hekayəti-Qazan bəy və qeyri” şəklindədir (1, 13-14). Üçüncü əlyazmada isə vəziyyət mürəkkəbləşmiş formada. Çünki, bu əlyazma nüsxəsi heç bir kitabxanaya aid deyil. Əlyazmanın sahibi isə İranın Türkmən Səhra vilayətində yaşayır. Türk dünyasında Y.Azmun, T.Kocaoğlu, N.Demir, B.Quliyev, İ.Rəfrafi, Ə.Sərrafi kimi alimlər bu əlyazmanın “Türkmən-Səhra” olaraq, A.B.Ercilasun (4; 5), O.F.Sərtkaya (13) isə “Günbəd” olaraq adlandırılmasını israr edirlər. R.Qafarlı, R.Əsgər (17, 51-52) isə dəqiq bir ad göstərməməyi üstün tuturlar. İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, İranda Günbəd adlı bir şəhər mövcud deyil, şəhərin adı Ğombedi-Kavusdur. Demək ki, əlyazma nüsxəsinin “Günbəd” adlandırılması doğru deyildir. Hələlik əlyazmanın sahibi olan Vəli Məhəmməd Hocanın İranın Türkmən Səhra vilayətində yaşadığını da nəzərə alaraq üçüncü əlyazmanın “Türkmən-Səhra” adlandırılması ən münasib variantdır.

“Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsinin titul adı üzərində yaranan problemlər daha çox öz dərinliyi ilə seçilir. Çünki, əlyazma tamamlanmamış nüsxədir və demək olar ki, heç bir titula sahib deyildir. Lakin əlyazmanın 5B olaraq adlandırdığımız səhifəsinə sonradan “Cildi-düyyümi (devvom)-kitabı-Türkmənüs-Sani” cümləsinin əlavə edildiyini müşahidə etmək olar. Ehtimal ki, bu

ad əlyazmaya sonradan əlavə olunmuşdur. Çünki, həm əlyazmanın xətti ilə bəhs etdiyimiz cümlədən ibarət olan adın yazıldığı xətt bir-birindən kəskin fərqlənir, həm də bu iki yazı üçün fərqli mürəkkəblərdən istifadə olunmuşdur. Digər bir məsələ, əlyazmanın yuxarıda vurğuladığımız adında iki səhvin mövcud olması onun professional bir katib tərəfindən deyil, adi bir insan tərəfindən yazıldığını göstərir. Xatırladaq ki, bu cümlədə “devvom” yəni “ikinci” sözü “مود” kimi deyil, “میود” kimi yazılmışdır. Bundan başqa burada “əs-sani” sözü “نانشلا” kimi deyil, “ناسل” kimi yazılmışdır ki, bu da yanlış oxunuşlara səbəb olmuşdur (T-5b). Əslində bir çox hallarda ərəb dilindən keçmə və iki ismi bir-birinə bağlayan “ƏL” izafət artıklarının yazılması zamanı “ƏLİF” hərfi düşər və “LƏM” hərfi iki isim arasında tək yazılır ki, bu da əlyazmaların oxunuşlarını xeyli çətinləşdirir. Bu yanlışlıqları korrektə etdikdə təxmini belə bir cümlə meydana gəlir: “İkinci Türkmən kitabının ikinci cildi”. Bu fikri R.Əsgər də öz araşdırmasında qeyd etmişdir (9, 7). Ümumiyyətlə, belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bir az səriştəsiz olan və ehtimal ki, fars və ərəb dillərini zəif bilən əlyazmanın katibi dövrün ənənələrinə uyğun olaraq əsərin adını ərəb və ya farsca qarışıq tərzdə yazmaq istəmiş, lakin bunu tam dəqiq çatdıra bilməmişdir. Əlyazmanın ortasında gələn və ümumi xəttatlıq ənənəsi baxımından aydın olmayan bu cümləni əlyazmanın titul adı olaraq qəbul etmək olmaz.

“TÜRKMƏN-SƏHRA!” ƏLYAZMASININ ƏSAS ÖZƏLLİKLƏRİ

“Türkmən-Səhra” nüsxəsi kənarları xəfif eroziyaya uğramış 236 x 146 millimetr həcmində 31 vərəqdən (62 səhifə) ibarətdir və bəziləri istisna olmaqla nüsxənin hər səhifədə 14 sətir mövcuddur. Bəzi səhifələrdə tamamlanması nəzərdə tutulan boşluqlar səbəbindən sətir sayı 14-dən az ola bilər. Əlyazmanın qəhvəyi rəngli səliqəsiz tikilmiş və üzərində eroziya və yırtıqların olduğu cildi mövcuddur. “T” nüsxəsi Oğuz türkcəsində, ərəb qrafikasının nəsx xətti ilə (az hallarda nəsx-şikəstə xətt ilə – B.Q.) qamış qələmlə yazılmışdır. “Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsinin hazırlanmasında qara və qırmızı mürəkkəbdən və səhifələmədə rəddadədən istifadə olunmuşdur. Qırmızı mürəkkəbdən sadəcə iki səhifədə (T-1b/5-6, T-2b/6-8) istifadə olunmuşdur. Bu əlyazma nüsxəsində mətn boyu təxmini 2-3 sətirlik boşluqların olması onların başlıq və ya yarımbaşlıq üçün istifadə edilməsi ehtimalı fikrini ortaya qoyur. Bu durum əlyazma nüsxəsinin tamamlanmadığını da göstərir. Bu fikri

haşiyə qeydlərinin ilk səhifələrdə sıx təsadüf edildiyi halda sonlara doğru ya az istifadə olunması, ya da mövcud olmaması faktı təsdiqləyir. “T” nüsxəsində ərəbcə sözlər Qurani-Kərimdə olduğu kimi orijinalına uyğun olaraq əsərə daxil edilmişdir. Məsələn, Qurani-Kərimdə adı çəkilən “Düldül” kəlməsini misal göstərmək mümkündür (T-1a/8). Mətnin çərçivələnməsində həqiqi qızıl tozundan istifadə olunmuşdur. Bu eyni zamanda iç-içə düzülən 5 incə cizgidən ibarət təzhibdir. Əlyazmanı əhatələyən ikinci və üçüncü cizgilərin arası qızıl tozu ilə doldurulmuşdur (1, 23).

“Türkmən-Səhra” nüsxəsinə indiyə qədər bütövlükdə rast gəlmədiyimiz 13-cü və 14-cü boylar daxildir. Boylardan biri “Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy”, digəri isə “Salur Qazanın yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy” adlanır. Bu baxımdan da alimlər arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Bir qisim alimlər, “Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsində iki boy, bir qismi bir boy olduğunu iddia edərkən, digər bir qismi isə ümumiyyətlə, burada hər hansı bir boyun olmadığını iddia edirlər (17, 49-50). Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, mövcud iki boyun özəllikləri “Kitabi-Dədəm Qorqud”un ilk nüsxəsində yer alan boylar ilə qismən oxşarlıq təşkil edir. Hətta, “Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy” xülasə şəklində olub, kiçik bir xatırlatma formasındadır. Buna baxmayaraq bu parçalarda bir hekayə anlaşıdır. Ona görə də bu boyun ümumi boylara daxil edilib edilməməsi mürəkkəb bir problemdir. Bizim fikrimizcə, yeni bir əlyazmanın olma ehtimalını da göz önündə tutaraq bu parçanı qismən boy adlandırmaq olar. “Salur Qazanın yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy” isə bir çox boy özəlliyini daşdığı üçün onu tamamilə boy olaraq qəbul etmək mümkündür.

Eyni zamanda “Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsində bir-birində üslub və filoloji baxımdan fərqlənən 24 yeni soylama (nəzm parçası – B.Q.) mövcuddur (T-1a/1 – T-24b/6). Bəzi tədqiqatlarda soylamalara ad verilməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Qətiyyətlə bildirmək istərdik ki, hər hansı bir əlyazmanın mətninə müdaxilə edilməsi, onun hər hansı bir hissəsinin çıxarılması və ya hansısa ifadə və ya cümlələrin daxil edilməsi sadəcə qeyri-peşəkarlıq deyil, yolverilməzdir.

“Salur Qazanın Araz suyu ilə Qars qalasını aldığı boy” qısa xülasə formasındadır və hadisələr təsvir olunan vaxtda cərəyan etmir, sadəcə Qazan xan tərəfindən illər öncə baş vermiş bir olay xatırlanır. Bu parçada Qara

Günə oğlu Qarabudaq Türküstanın dirəyi və Hələb xanı kimi xatırlanır. Bundan başqa qorçubaşı Xan Avşar deyə bir komandirin də adı çəkilib. Giyan oğlu Dəli Dondar isə artıq Təbəristan Sultanıdır. Burada da eyniliklə Bayburd, Düzmürd qalalarının fəthi kimi hadisələr xülasə şəklində təsvir edilib. “Türkmən-Səhra” nüsxəsinin bəhs olunan parçasında kafir məfhumu yoxdur (T-24b/7 – 26a/14). Digər bir məsələ, bu boyda həmçinin Səfəvilər dövründə hərbi sistemdə önəmli bir vəzifə olan qorçubaşı rütbəsinin adı çəkilir.

“Salur Qazanın yeddi başlı Əjdahanı öldürdüğü boyu” isə konkret hadisə üzərində qurulub və burada mifik bir heyvandan bəhs edilsə də əlyazmanın katibi dəfələrlə onun adı bir ilan olduğunu vurğulayaraq realizmin tam da yox olmaması məsələlərini diqqətdə saxladığını göstərmişdir. Bu boyda ilk dəfə olaraq Azərbaycan adı çəkilir və Qazan “Azərbaycanın ləngəri” (görməklisi) adlandırılır. Bundan başqa Səfəvilərdə önəmli bir vəzifə olan “Lələ” vəzifəsinin də bu əlyazma nüsxəsində görə bilirik. Boyda göstərilir ki, Qazan xan öz üç yüz igiddən ibarət ordusu ilə Ağ Minkan (?) tərəflərə ova çıxır, daha sonra o tək ov etmək qərarına gəlir. Ovdan əliboş dönmək istəməyən Qazan xan Tanrıya dua edir. Qeyd etməliyik ki, bu əlyazmada Allah, Hz. Peyğəmbər (s.a.v.) və Hz. Əli (r.a.)-nin adları çəkilsə də Qazanın dilindən verilən duada o, Tanrıya yalvarırdı. Qaranlıq vaxtı Qazanın qayıtmadığını görə Lələ onun arxasınca gedir. Qazan isə hündür dağda yeddi alovun yandığını görür, ora gedir və yaxınlaşanda onun əjdaha olduğunu fərqi varır. Bu zaman Qazan xanın Lələsi ona yetişir. Burada maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, əjdaha ilə savaşımadan öncə Qazan Lələ ilə məsləhətləşir. Əjdahanın yatdığını görə Qazan xan yatmış birini öldürməyin igidliyə sığmadığını düşünərək bir oxla əjdahanı oyaq onulla savaşıq. Bir an əjdaha qarşısında acizlik hissi keçirən Qazan onu öldürmək üçün Allaha yalvarır və nəticə olaraq onunla əjdaha arasında bir qaya parçası peyda olur. Bu zaman Qazanın gözlərindən biri bulanıqlaşır və buna qəzəblənən Qazan xan gözünü oymaq istəsə də sonradan vaz keçir, əjdahaya ox atmağa başlayır. Əjdahanı öldürən Qazan önün dərisindən müxtəlif əşyalar və geyim hazırlatdırır. Oğuz elində isə Qazanın əjdahaya çevrilməsi şayiəsi yayılsa da Bayandur Padşah (nüsxədə Xan titulu işlənmir – B.Q.) buna inanmır, Qarabudağı onun yanına göndərir və məlum olur ki, Qazan əjdahanı öldürüb, özü əjdahaya çevrilməyib. İç Oğuz və Dış Oğuz birləşib Qazan xanı qarşıladılar. Qazan xan atdan enib, yetmiş addım irəliləyib Bayan-

dur Padşahın ayağına qapanır. Beləliklə, yeddi gün, yeddi gecə toy-bayram edirlər və Dədəm Qorqud gəlib söz söylədi. (T-26b/1 – 31a/5).

Əlyazmanın dili haqqında məlumat verən M.Ekici vurğulayır ki, əlyazmanın dili Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsinə yaxındır, eyni zamanda burada Qıpçaq türkcəsi özəllikləri var (3, 11). Lakin boylara nəzər yetirdikdə əlyazmanın tamamilə Azərbaycan türkcəsində yazıldığını müşahidə edirik. Bu fikrimizi Yusuf Azmun da konkret faktlar gətirərək təsdiqləyir (2, 13-16).

“TÜRKMƏN-SƏHRA” ƏLYAZMA NÜSXƏSİNİN YAŞI

Bəhs etdiyimiz əlyazma nüsxəsinin yaşı ilə bağlı da fərqli fikirlər mövcuddur. Yusuf Azmun əlyazmanın üzərindəki 1353 yazısına diqqət çəkərək vurğulayır ki, bu yazı sonradan da əlavə oluna bilər. Çünki rəqəm əlyazmaya sonradan və fərqli bir mürəkkəblə daxil edilmişdir. Araşdırmaçı ardınca onu da qeyd etmişdir ki, əlyazmada yarı pozulmuş halda 944 (M. 1537) rəqəmi də mövcuddur. Y.Azmun haqlı olaraq əsərdə ÇİM (چ) və PE (پ) hərflərinin istifadə olunması, XIX əsrdən etibarən əlifbaya daxil edilən GAF (گ) hərfinin isə əlyazmada olmamasını əsas gətirərək, nüsxəni XVII əsrə aid edir (2, 12). Bundan başqa onu da vurğulamaq lazımdır ki, nəstəliq xəttinin ən geniş yayıldığı dövr təxminən XIV əsrdən XVII əsrə qədərki bir müddətdir. XIX əsrdə daha çox şikəstə, reyhani və s. kimi xətlər dəbdə idi. Bəzi tədqiqatçılar əlyazmanın haşiyəsində Mirzə Mehdi xanın 1759-cu ildə tamamladığı “Sengilah” lüğətinə istinad olunmasını nəzərə alaraq əsərin yaşını XVIII əsrə aid edirlər (16, 153-155; 9, 8). Lakin o da məlumdur ki, haşiyə qeydləri əlyazmaya, o hazırlanarkən deyil, daha sonradan anlaşılmayan bir məqam olduqda əlavə olunur. Ona görə də, haşiyə qeydlərinə əsasən “Türkmən-Səhra” nüsxəsinin yaşını təxmin etmək akademik cəhətdən doğru deyildir. “T” nüsxəsində Qızılbaş ideologiyasına işarə edən çoxlu sayda tarixi məqamlar, Azərbaycan Səfəvilər dövlətində işlədilən bir sıra hərbi rütbələr mövcuddur ki, bu da əlyazmanın XVI əsrdə yaranma ehtimalını söyləməyə imkan verir. Bu da normal bir durumdur ki, XVI əsrdə işlədilən bir söz, XVIII əsrdə işlədilməyə və anlaşılmaya bilərdi və məhz buna görə bəhs olunan lüğətdən istifadə olunmuşdur. Əlyazmada “qorçubaşı” vəzifəsinin mövcud olmasına işarə edilən obrazlar var. “Qorçubaşı Xan Avşarı sağdan saldım” (T-25ba/8). Bundan başqa “Salur Qazanın yeddi başlı Əjdahanı öldürdüyü boy”da lələ obrazı var. Ümumiyyətlə, dəfələrlə Hz. Əli (r.a.)-in adı çəkilir. XVIII əsrdə

Qızılbaş təsirləri XVI əsrdəki kimi deyildi. Bundan başqa bəzi hərfilər xəttatlıq üslubu və yazılış forması baxımından “Drezden” və “Vatikan” əlyazmaları ilə eynilik təşkil edir. “Kitabi-Dədəm Qorqud”un üçüncü əlyazmasını XVII əsrə də qismən aid etmək olar, lakin bu əlyazma nüsxəsi qəti surətdə XVIII və XIX əsrlərə aid deyil. Bundan başqa üçüncü əlyazmada “Bayandur Xan” yerinə “Bayandur Padşah” ifadəsi işlədilmişdir. Heç şübhəsiz ki, “padşah” titulu XIX əsrdə geniş formada istifadə olunmurdu. Bu məqamlara diqqət yetirərək, “Türkmən-Səhra” əlyazmasındakı qızılbaş ideologiyalarının qabarıq təsvirini də göz önündə saxlayaraq əlyazmanın XVI-XVII əsrlərə aid olduğu ehtimalının həqiqətə daha yaxın ola biləcəyini söyləmək mümkündür. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, əlimizdə mövcud olan nüsxə “Drezden” və “Vatikan” nüsxələrindən sonra qələmə alınmışdır. Ümumiyyətlə, Drezden və ya Vatikan nüsxələrindən hansının daha qədim olması haqqında da Türkologiyada ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

“Kitabi-Dədəm Qorqud”un yaşını müəyyən etdikdə bir neçə məqama diqqət yetirmək lazımdır. Abidədə bəhs olunan Oğuzların yaşadığı dövr ilə, hadisələrin yazıya alınması və sonradan onların vahid bir kitab halına salınması müxtəlif zamanlarda baş verdiyindən, abidənin yaşının qiymətləndirilməsi zamanı həssas davranmaq tələb olunur. “Kitabi-Dədəm Qorqud”un boylarında tarix öncəsinə dair izlər də mövcuddur, XII əsrə aid izlər də. Bu, abidənin yaşının həmin dövrə aid olduğunu göstərən əsas əmil deyil. Boyların yazıya alınması da abidənin yaşının müəyyən edilməsi üçün yetərli deyil. Çünki boyların hər biri ayrılıqda bir ozan tərəfindən qeydə və yaxud yazıya alınmış, sonradan bu hissələr toplanaraq bir kitab halına salınma ehtimalı da vardır. Məhz ona görə də bu abidənin konkret bir müəllifi yoxdur, mövcud əlyazmalarda isə redaktorun adının yazılmasını lazım bilməmişlər. Son tapılan “Türküstan-Səhra” nüsxəsində sadəcə iki boyun mövcud olması bu fikri bir daha təsdiqləyir. Abidənin yaşı əsasən bu boyların bir yerə toplanılıb və kitab halına salındığı zamandır. Eyni zamanda bu da düşündürücü faktdır ki, kitab nə zaman tam olaraq hazır oldu, boyları toplandı və cild halına salındı.

YENİ NÜSXƏ ƏLYAZMADIR, YOXSA OĞUZNAMƏ?

Hal-hazırda mövcud olan nüsxə istər XIX əsrə aid olsun, istər XVI əsrə aid olsun bu, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un üçüncü əlyazma nüsxəsidir. Çünki, istər ədəbi, istər filoloji baxımdan, istərsə də tarixi baxımdan bu nüsxə digər

iki nüsxə ilə demək olar ki, eynidir. Əlyazmanın sürətinin köçürülmə tarixinin XIX əsr olması belə onun əlyazma olmadığını sübut etmir. Bu hər hansı bir müstəqil Oğuznamə deyil. Çünki bu əlyazmanı bizə məlum olan əlyazmalarla bağlayan bir çox fakt mövcuddur. Birincisi, “Oğuznamələr”də Oğuz xan və onun gördüyü işlər, eləcə də fəthləri haqqında məlumat verilir. Bundan başqa bəzilərinə Oğuz tayfalarının təsnifatı göstərilir. Bu məqamlar “Kitabi-Dədəm Qorqud”a xas olan xüsusiyyət deyil. Bunun üçün iki fərqli “Oğuznamə”yə nəzər saldıq və eyni mənzərə ilə qarşılaşdıq (10; 11; 12). “Türkmən-Səhra” nüsxəsində belə bir fakta rast gəlmədik.

İkincisi, bəzi sözlər vardır ki, yalnız “Kitabi-Dədəm Qorqud”un hər üç əlyazma nüsxəsində işlənsə də “Oğuznamələr”də onlara rast gəlinmir. Məsələn, **“Qalın Oğuz”** ifadəsinə ən çox “Kitabi-Dədəm Qorqud”un həm “Drezden”, həm də “Vatikan” əlyazmalarında rast gəlirik: “Qazan Oğuz bəglərinə cırğab-cırğab çadır, otaq bağışladı” (D-123/6-7) və ya “Ağ-boz atlar binübən yortaşdılar, Qalın Oğuz ellərinə xəbər gəldi” (D-234/5-6). Bu söz “Türkmən-Səhra” nüsxəsində də mövcuddur (T-2b/3; T-5b/2). “Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsinin tam da “Oğuznamə” olmadığını daha bir göstəricisi də “Cənnət” və ya “Behişt” mənasını verən və sadəcə qədim Türk dilində işlədilən **“Uçmaq”** sözüdür (T-1a/6). Bu söz “Drezden” nüsxəsində də eyni mənanı ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir (D-35/8; D-303/13). Bu söz İslam öncəsi bütün tükcələrdə, eyni zamanda İslamı qəbul etməmiş Türk dillərində işlədilməkdə idi. Məsələn, “Divani-lügət it-Türk” əsərində bu söz felin məsdər formasında verilmişdir (7, 98/91) Xatırladaq ki, “Uçmaq” kəlməsinə İslam təsirinin birbaşa hiss olunduğu və islami elementlərlə zəngin olan heç bir “Oğuznamədə” rast gəlinmir. Və yaxud, **“qaybatan”** (“dəvə”), “imrəmək” sözlərini nümunə göstərmək olar. Misal üçün “Türkmən-Səhra” nüsxəsində belə bir parça var: “Qazaquclar səyirdisə meydanda toz əglənür, duman çökər. Qaybatanlar çəkilsə, yola girsə, yollar bükər. ağayılar mələşirsə gön(q)ül imrər, dölün tökər” (T-3a/11 – T-3b/1). Bu cümlədə işlədilən “qaybatan” və “imrəmək” sözləri eyni mənanı ifadə edərək “Drezden” nüsxəsində də işlədilmişdir: “Şaqaquina imrəndiyin sənin (q) qızın (q), gəlinin (q)” (D-179/13).

“Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsinin “Drezden” və “Vatikan” əlyazmalarında olduğu kimi “Türkmən-Səhra” nüsxəsində də “İç Oğuz” və “Dış Oğuz” ifadələrinə də rast gəlinir və onlar əvvəlki nüsxələrdə olduqları kimi birlikdə

mübarizə aparırlar (T-26a/3). Bu ifadələrə demək olar ki, “Oğuznamə”lərdə rast gəlmək olmur. Bundan başqa “Doqquz tümən Gürcüstan” ifadəsi də “Kitabi-Dədəm Qorqud”un hər üç nüsxəsində işlənibdir: “Doqquz tümən Gürcüstanın xəracı gəldi. Bir at, bir qılınc gətirdilər” (D-235/9-10)). “Doqquz tümən Gürcüstana ürkü alan, uladuğca amusu Qazan, atası Qara Güməyə ümid olan, böyüldüqca düşmənin ödün yaran, qarıdıqca qarına qan qusduran, Qalın Oğuzun yügrüyi,.” (T-2a/13-2b/1).

Bu nüsxənin “Kitabi-Dədəm Qorqud” abidəsinin üçüncü nüsxəsi olmasını sübut edən daha bir fakt ondan ibarətdir ki, burada “Drezden” nüsxəsində olduğu kimi (D-55/10-11) İslamın dörd əsas xəlifələrindən biri olan Hz. Əli (ə.) “Şahi-Mərdan” adlandırılır (T-1b/12) və burada onun ildirım sürətli atı olan Döldülün və Zülfüqar adlanan qılıncının adı çəkilir (T-1/8). Xatırladaq ki, hər iki nüsxədə mövcud olan bu cür faktlar demək olar ki bir-birlərinə bənzər formadadırlar. Buna misal olaraq, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un “Drezden” nüsxəsindəki fakta nəzər salaq: “Şahi-Mərdan Əlinin (q) Döldülünün (q) əyəri ağac! Zülfüqarın (q) qınıyla qəbzəsi ağac!” (D-55/10-11). “Türkmən-Səhra” nüsxəsində də buna bənzər məlumatlar mövcuddur: “Əli mindi Döldülü, qurşandı Zülfüqarı küffara qılınc çəkdi.” (T-1/7-8). Vurğulamaq zəruridir ki, Döldülün və Zülfüqarın adı nə Oğuznamələrdə, nə də Türk-Şiə qaynaqlarının bir çoxunda çəkilir.

Daha öncə deyildiyi kimi, “Drezden” əlyazmasının 11-ci boyunda Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi haqqında məlumatlar var idi. Həmçinin, “Drezden” və “Vatikan” nüsxələrində tətbiq olunan əlyazma üsulları “Türkmən-Səhra” nüsxəsində də tətbiq olunmuşdur. Buna misal olaraq, sətirlərəarası məsafənin səliqəliliyinə diqqət yetirilməsi, səhifələnmədə sözlərdən istifadə və s. bu kimi məqamları göstərmək mümkündür. Abidənin öncəki iki nüsxəsində olduğu kimi, bu nüsxədə də Allah və onun Peyğəmbəri haqqında təriflər ilə bərabər Qazan xanın içki içməsi səhnəsinə də rast gəlirik. Onu da vurğulamaq istərdik ki, heç bir “Oğuznamə”də boy sonunda Dədəm Qorqud gəlib soy soylamır. Halbuki həm “Vatikan”, həm də “Drezden” əlyazmalarının bütün boylarının sonunda “Dədəm Qorqud gəldi, söz soyladı, boy boyladı” və buna bənzər ifadələr işlənmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu ifadənin eynisi “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boyu”nun sonunda da mövcuddur. Boyda göstərilir ki, Qazan xan yeddi gün, yeddi gecə Bayandur Padşahı qo-

naq edir və şənlik tərtib edir. Bu zaman “Dədəm Qorqud deyər: “Qazan kimi cəsur igid gəldi keçdi” (T-31a/4-5). Baxmayaraq ki, “Türkmən-Səhra” nüsxəsində “Drezden” və “Vatikan” nüsxələrinə nəzərən İslami izlər daha çoxdur, hər üç nüsxədə də “Allah-Tanrı”, “Tanrı”, “Tanrı-Təala” ifadələri işlədilir (T-1b/2, T-2b/5, T-5a/4). Sadalanan bütün faktlar sübut edir ki, “Türkmən Səhra” nüsxəsi “Kitabi-Dədəm Qorqud”un üçüncü əlyazmasıdır, lakin əlyazma tam olaraq gəlib əlimizə çatmamışdır.

NƏTİCƏ

Sonda onu vurğulamaq olar ki, əlimizdə olan üçüncü əlyazma nüsxəsi “Kitabi-Dədəm Qorqud”a aiddir və sonuncu nüsxə deyil və ola bilsin ki, yeni nüsxələr tapılacaqdır. XVI-XVIII yüzilliklərə aid olan mövcud üçüncü əlyazmanın isə “Türkmən-Səhra” adlandırılması akademik cəhətdən daha doğru olardı. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, yarımçıq qalan bu əlyazmada, 24 soylama, bir tam boy və bundan başqa hadisəni təsvir edən, boya və ya soylamaya bənzəməyən daha bir hekayə mövcuddur. “Türkmən-Səhra” əlyazma nüsxəsi üzərində çeşidli yönlərdə bir sıra araşdırmaların aparılması olduqca böyük önəm kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədəm Qorqud” və onun “Türkmən-Səhra” nüsxəsi (transliterasiya, fotofaksimilə, qeyd və şərhlər). Hazırlayan: B.N.Quliyev. Ankara, 2020, 136 səh.
2. Azmun Y. Dede Korkut`un üçüncü əlyazması. Soylamalar və iki yeni boy ilə Türkmən Sahra nüshası: metin, çeviri, sözlük və tıpkıbasım. İstanbul, Kutlu yayınevi, 2019, 176 s.
3. Ekici M. Dede Korkut Kitabı. Türküstan/Türkmən Sahra nüshası. Salur Kazan`ın yedi başlı ejderhayı öldürməsi. İstanbul, Ötügen, 2019, 219 s.
4. Ercilasun A.B. Nehir Destan Oğuzname. (Oğuz Bitig). İstanbul, Derghah Yayınları, 2019, 696 s.
5. Ercilasun A.B. Türklük Bilimi Yazıları. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın evi, 2020, 236 s.

6. Əliyərli S.S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı, Mütərcim, 2012, 560 s.
7. Kaşğarlı Mahmud. Divanu-Lugati`t-Türk. Hazr. A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu. Ankara: TDK yayımları, 2018, 995 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud: Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
9. “Kitabı-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması. Hazr. R.Əskər. Bakı, Türksoy, 2019, 159 s.
10. Oğuz destanı. Reşideddin oğuznamesi, tercüme ve tahlili Z.V.Togan. 2. Baskı. İstanbul: Enderun yayımları, 1982, 164 s.
11. Oğuzname. İngiltere nüshaları. İnceleme-metin-tıpkıbasın. Hzar. N.Demir. İstanbul: Ertem, 2016, 302 s.
12. Oğuzname. Kazan nüshası. Hazr. N.Demir ve Ö.Aydoğlu. İstanbul, 2015, 590 s.
13. Rafrafi İ. Yağsa yağmur, daşsa çaylar (Dədə Qorqud ədəbiyyat araşdırmaları). Türkmən-Səhra kitabı. Tehran, 2020, 137 s.
14. Sarrafi A. Dədəm Qorqudun Türkmən-səhra kitabı // Ozan. 1/3-5., Təbriz, 2019, s. 8-304
15. Sertkaya O.F., Uzuntaş H. Dede Korkut`un Günbed yazması üzərinə: araşdırmalar ve incelemeler. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayın evi, 2020, 173 s.
16. Shahgoli N.K., Yaghoobi V., Aghatabai S. Dede Korkut Kitabı`nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım // Modern Türklük Araşdırmaları Dergisi Cilt 16. Sayı 2. Haziran 2019, s. 147-379
17. Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni ve Deli Dönmez`e Ad Verme Çalıştayının Bildirilər Betiği. Yayına hazırlayan: Gökbey ULUÇ, Dr. Nil Didem ŞİMŞEK. İstanbul, Kütlu yayın evi, 2020, 484 s.

**НОВОЕ НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСИ
“ТУРКМЕН-САХРА” ИЗ “КНИГИ МОЕГО ДЕДА ГОРГУДА”
(Китаби-Деде Горгуд)**

Байрам Гулиев
доктор философии по истории
Институт истории науки НАНА
bayramqulusoy@yahoo.com

РЕЗЮМЕ

“Книга моего Деда Горгуда” (Китаби-Деде Горгуд) – литературный шедевр не только Азербайджана, но и всего тюркского мира, а также один из истоков турецкого языка. Имеются многочисленные исследования двух списков этого литературного памятника, находящихся в Дрездене и Ватикане.

Третий список (Томбедская рукопись из Туркмен-Сахра) также активно исследуется, несмотря на его недавнюю (2018 г.) находку.

В данной статье, на основе опубликованных в Азербайджане и в мире рукописей, обобщаются научные открытия, из которых можно узнать о различных подходах к истинному названию и возрасту дастана, а также о количестве сказаний в рукописях.

Ключевые слова: *Деде Горгуд, Туркмен-Сахра, огузы, Азербайджан, Тюркский мир, Гомбедская рукопись, Салур-Газан.*

**THE NEW SCIENTIFIC RESEARCH ON
“THE TURKMEN-SAHRA” MANUSCRIPT OF
“THE BOOK OF DEDEM KORKUT”**

Dr. Bayram Quliyev

*The Head of the Department of Theoretical and Methodological Problems of
the History of Science of the “Institute of the History of Science” of ANAS.*

bayramqulusoy@yahoo.com

Baku. Azerbaijan

SUMMARY

“The Book of My Grandfather Gorgud” (Kitabi-Dede Gorgud) is a literary masterpiece not only of Azerbaijan, but of the entire Turkic world, as well as one of the origins of the Turkish language. There are numerous studies of two lists of this literary monument located in Dresden and in the Vatican.

The third list (the Tombed manuscript from Turkmen-Sakhra) is also being actively investigated, despite its recent (2018) find.

This article, based on manuscripts published in Azerbaijan and in the world, summarizes scientific discoveries, from which you can learn about various approaches to the true name and age of dastan, as well as the number of legends in manuscripts.

Keywords: *Dede Gorgud, Turkmen-Sahra, oghuzs, Azerbaijan, Turkic world, Gombed manuscript, Salur-Ghazan.*